Archive of SID.ir

فصلنامه علمی
پژوهش‌های نهج‌البلاغه
سال بیست ودوم / تابستان۱۴۰۲/ شماره ۷۷

صفحات
۱۴۵-۱۶۱

Quarterly Journal of
Nahjolbalagheh Research
Vol. 22, Summer 2023, No. 77

عدالت توزیعی در رویکرد اقتصادی امام علی(ع)

محسن حاجی زاده */ سیدعلی حسینی**/ علی محمدیان***/ سیدمحمد حسینی****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۷

چکیده

کیفیت توزیع بیت‌المال یکی از مسائل مهم در نظام اسلام است و توزیع عادلانه آن می تواند باعث ایجاد نشاط اقتصادی، رفاه عمومی و تأمین اجتماعی در همه اقشار جامعه گردد. مسئله مورد بحث در این پژوهش این است که امام علی(ع) در مسئله توزیع بیت‌المال چه روشی را بکار گرفته‌اند؟ و به عبارت دیگر سیره امام علی(ع) در اجرای عدالت در توزیع بیت‌المال بر کدامین پایه‌ها و اصول استوار بوده است؟ برای دستیابی به این مهم با تتبع در کتب مرتبط و به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی مسئله مورد مداقه قرار گرفت. در این پژوهش پس از بررسی شیوه ی عملکرد امام علی(ع) در توزیع بیت‌المال به این نتیجه رسیدیم که امام‌علی(ع) با علم بی نظیر خود توانستند هزینه کردهای بیت‌المال را جهت دار کنند، به طوری که در صدد رشد اقتصادی همگون جامعه در همه عرصه ها بودند، و این رشد را معطوف به یک قشر خاص نکرده، بلکه خواهان رشد همه اقشار جامعه بوده و به شدت از تمرکز ثروت و ایجاد فاصله طبقاتی پرهیز کردند، در این راستا ابتدا با معیار کار، نیاز و مصلحت، سهام را می پرداختند و سپس تمام گروه‌ها به طور یکسان از بیت‌المال سهم می‌بردند.

واژگان کلیدی

عدالت توزیعی، بیت‌المال، امام علی(ع)، عدالت اجتماعی، جامعه اسلامی.

*. استادیارگروه حقوق مجتمع آموزش عالی گناباد، ایران.(نویسنده سئول) hajizadeh.mohsen@gonabad.ac.ir
**. دکتری فقه و حقوق اسلامی از دانشگاه سراسری ارومیه. soheil1365@hotmail.com
***. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق دانشگاه بزرگمهر قاینات، قاین، ایران. mohammadian@buqaen.ac.ir
****. استادیار گروه حقوق مجتمع آموزش عالی گناباد، گناباد، ایران. hosseini.s.m@gonabad.ac.ir

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

مقدمه

بیت‌المال به عنوان یکی از نهادهای مهم اقتصادی اسلام، نقش مهمی در اقتصاد بخش عمومی بر عهده دارد و توزیع عادلانه آن می تواند باعث ایجاد تحرک و نشاط اقتصادی با رهآورد توازن، رفاه عمومی و تأمین اجتماعی در همه بخش ها و اقشار جامعه گردد متاسفانه پس از رحلت پیامبرﷺ، بدعتهای خلفای سه گانه در حوزه سیاست، اقتصاد و فرهنگ، آسیب‌های سخت بر جامعه اسلامی وارده کرده بود. در عرصه اقتصادی عملکرد مجموعی خلفا، جامعه اسلامی را به سمت و سوی ظلم و بی عدالتی کشانده بود و در اثر آن فاصله طبقاتی و اشرافیت در جامعه به وجود آمده بود(دلشاد تهرانی و حامی، ۱۳۹۵، ص۱۹-۲۰) در زمان خلافت عثمان ثروت‌ها و دارایی های اسلامی حیف و میل می‌شدند و افراد خاص از آنها بهره مند می‌گردیدند و از عدالت هیچ گونه اثری باقی نمانده بود. عموم مردم از مزایایی که حقّ مشروع خود بود، محروم بودند و در ناراحتی و رنج به سر می بردند. در دوران حکومت دوازده سالهٔ عثمان، در نظام سیاسی و دستگاه حاکمه انحرافات بسیاری در شؤون مختلف جوامع وسیع اسلامی به وجود آمد و در امور مالی و مصرف درآمدها و در عزل و نصب فرمانداران ،ستانداران ، قضات و در نظام اداری سازمان‌های دولتی و طرز رفتار کارگزاران و کارمندان با مردم تعدّیات و تبعیضات زیاده از حد بود، که قاطبهٔ مردم را بر ضدّ دستگاه حاکمه بر می انگیخت.(اجتهادی، ۱۳۶۳،ص ۱۱۱) چنین شرایطی باعث شد که حضرت علی﵇ با هدف اصلاح اشتباهات و مقابله با انحرافات، شیوه مدیریتی خاصی را در جامعه و به ویژه در موضوع تقسیم بیت‌المال پیش گیرند. در این پژوهش تلاش می‌شود تا الگوی مدیریت منابع بیت‌المال در اسلام و عدالت حاکم بر آن با مراجعه به تاریخ صدر اسلام خصوصاً سیره امام علی﵇ مورد واکاوی قرار گیرد. امیرالمُؤمنین﵇ برای بازگرداندن وضع امور به مانند زمان رسول خداﷺ به اصلاح امور همت گماشت و در تمام شؤون اجتماع اسلامی دگرگونی های مهمی صورت داد. سوال اصلی در مقاله حاضر این است که سیره و راه و روش امام علی﵇ در اجرای عدالت[1]

---

۱. عدالت پدیده‌ای پیچیده و در معرض تفاسیر گوناگون می‌باشد. به نظر می‌رسد در این جا بحث از جنبه نظری مفهوم عدالت مفید نباشد از این رو بهتر است بر جنبه های ویژه ای از بحث عدالت تاکید کنیم. لذا به بررسی جایگاه توزیع در شریعت می‌پردازیم. می‌توان اهداف اصلی عدالت توزیعی اسلام را به شکل زیر ترسیم کرد:

- تامین نیازهای اساسی برای همه: تامین نیازهای اساسی تمامی افراد جامعه هدف بنیادی توزیعی و بازتوزیعی اسلام است. در قرآن و متون روایی بر این هدف تحت قوانینی تصریح شده است. این هدف، بدون تردید در چارچوب اهداف عدالت توزیعی اسلام جای دارد.
- تقلیل نابرابری ها در درآمد و ثروت: دومین هدف کاهش نابرابری درآمد و ثروت است. این هدف نیز در قرآن صریحا ذکر شده است. بسیاری از قوانین توزیعی و بازتوزیعی اسلام آشکارا ناظر به دستیابی به این هدف می‌باشند.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

در توزیع بیت‌المال بر چه مبنایی استوار بوده است؟ برای دستیابی به پاسخ مناسب تلاش می‌گردد با تتبع در منابع مرتبط و به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی مسئله را مورد تحقیق و مداقه قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

بررسی توزیع عادلانه بیت‌المال موضوعی است که توجه بسیاری از پژوهشگران را در حوزه های اقتصادی، حقوقی و تاریخی به خود جلب کرده است. از جمله پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام گرفته مقاله آقای سیدجواد احمدی با موضوع «معیار عدالت توزیعی و نسبت آن با انصاف و برابری با تاکید بر اخلاق حکومتی امام علی(ع)» که نویسنده در آن تلاش نموده است تا با تحلیل نظریه های عدالت توزیعی یعنی کار و نیاز و برابری همگانی به ضعف این دیدگاه ها و در نهایت به برتری شیوه توزیعی اسلام که برگرفته از سیره علوی در حکومت ۵ ساله ایشان است برسد.

مقاله آقای محمد رحمانی با عنوان «بیت‌المال در نهج‌البلاغه» که نگاهی اجمالی به موضوع بیت‌المال در نهج‌البلاغه داشته و به مرور و توصیف کلیاتی در باب دخل و خرج بیت‌المال و تقسیم آن در دوره حکومت ۵ ساله حضرت بدون ارائه هیچ گونه تحلیل و بحث نظری، کاری دیگری در این زمینه است.

مقاله آقایان غلام رضا مصباحی مقدم و... با عنوان «منابع در آمدی دولت اسلامی و کیفیت توزیع آن؛ مطالعه موردی: طرح نقدی کردن یارانه ها» با هدف ایجاد مبنایی شرعی برای دهک بندی یارانه‌بگیران و حذف قانونی و شرعی این افراد از دریافت یارانه در دولت اسلامی که اخص از موضوع این مقاله می‌باشد با نظر به دستاوردهای این محققان با داده پردازی منظم با تکیه بر روش تحلیلی - توصیفی، که برای رسیدن به نتیجه‌ای منطقی و ارائه الگویی مقبول در زمینه توزیع عادلانه بیت‌المال توسط امام علی(ع) که مستند به اسناد و مدارک معتبر فقهی و تاریخی می‌باشد.

مساله توزیع عادلانه بیت‌المال از پرتنش ترین و بحث برانگیزترین مباحث اقتصادی مطرح در سطح جامعه بوده که بررسی و تحلیل نگاه اقتصادی الگوی تمام عیار عدالت، امام علی(ع) می تواند راهگشای دولتمردان حکومت اسلامی در جهت برخورد عادلانه و عالمانه با مسائل مطروحه در این زمینه باشد.

کیفیت تقسیم بیت‌المال از منظر فقه اسلامی

فقهای مذاهب اسلامی درباره تقسیم بیت‌المال اختلاف نظر دارند، اما از دیدگاه فقهای شیعه باید بیت المال بطور مساوی بین مستحقین تقسیم گردد. شیخ طوسی در این مورد چنین می‌گوید: «در

- تزکیه باطنی پرداخت کننده و تصفیه اموال او: هدف سوم برای توزیع مجدد تزکیه معنوی اهداکننده و پالایش ثروت اوست.
- تقویت حس برادری میان مردم: آخرین هدف تقویت حس برادری میان مردم است که به این هدف نیز در منابع دینی به عنوان یکی از اهداف توزیع مجدد تصریح شده است.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

مصرف بیت المال بین مردم بخاطر شرافت یا سابقه بیشتر در اسلام و یا دانش و زهد، فرقی نباید گذاشت، و شـیوه علی(ع) همین بود کـه بیـت المال را بطور مسـاوی قسـمت می‌کرد، ابوبکر نیز همین روش را داشـت، حتی به افرادی که حاضر نمی‌شدند نیز به همان اندازه می‌داد، ولی عُمر دسته‌ای را به دسته دیگر برتری می‌بخشـد». (طوسـی، ۱۴۰۷، ج ۴ ،ص۲۱۹) در دیدگاه اسـلامی توزیع صحیح بیت‌المال بر دو پایه اصـلی اسـتوار اسـت. پایه اول رعایت عدالت اسـت. عدالت توزیعی به مسـاله توزیع دارایی ها و ثروت‌ها و حقوق و مزایـا و امتیازات اجتماعی میان افراد جامعه مربوط می‌شـود.(واعظی، ۱۳۹۳،ص ۵۵) اسـلام برای عدالت اقتصـادی در توزیع ثروت‌های عمومی، دو معیار اصـلی قائل اسـت. مورد اول، اولویّت داشتن تأمین اجتماعی و توجّه به طبقات محروم و ضـعیف جامعه و کوشـش برای بهبود وضع ایشان است و مورد دوم رعایت برابری در حقوقِ همطرازان؛ مانند پرداخت حقوق برابر به همه قاضـیان و هر صـنف شـغلی جامعه اسـت. (نجفی، ۱۴۰۴،ج ۴۰ ،ص ۵۱- ۵۴ و ج۲۱، ص ۲۱۴) پایه دوم نیز راکد نگذاشـتن اموال عمومی و شـتاب در هزینه‌کرد توجیه‌پذیر آن اسـت. (ثقفی کوفی، ۱۳۵۳،ج ۱،ص ۳۲) . اسـلام به‌عنوان دینی کامل با مبنای مراعات حقوق افراد و اسـتحقاق های ناشـی از کار و نیاز و تسـاوی و...راهبرد ها و ابزارهای اجباری و داوطلبانه توزیعی متعددی را جهت جلوگیری از تمرکز ثروت در عده‌ای خاص و تضمین تـأمین نیـاز هـای اولیه و تأمین حداقل معاش برای گذران زندگی تمامی شـهروندان ارائه می دهد، که این دیدگاه با نگرشی بر منش اقتصادی علی(ع) در حکومت پنج ساله شان قابل تبیین و تایید است.

سیره علوی در توزیع بیت‌المال

مسلمانان روش رسول خدا (ص) را در طول مدت زمامداری خلیفهٔ دوم و سوم متروك شده بود و بر حسب اختلاف مناصب و مراتب، رواتب و عطایا را تقسیم می‌کردند؛ فراموش نمودند و پس از خلافت حضرت علی(ع) برای طبقهٔ مرفّه بسیار سخت و ناخوشایند بود که از امتیازات و مستمرّی های آن چنانی که مدت‌های مدید به آن خوگرفته بودند و دارایی های وافر و سرشاری گردآورده بودند؛ و حدود ۲۲ سال از مزایای عالی برخوردار می‌گشتند، صرف نظر کنند و به حق و عدالت روی آورند. بدون شك اگر برای مشروعیت تفضیل و برتری دادن برخی را بر برخی در عطایا و مستمری ها و سازش با اشراف و مترفین راهی وجود می‌داشت و به صلاح مسلمانان و بر وفق شرع مبین می‌بود، امیرمؤمنان(ع) در آن راه پیش قدم می‌شد و به همان روش عمل می کرد امّا حضرت عطایا و مقرّری ها را به طور مساوی بر مسلمانان تقسیم

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

کرد[1] و این موضوع برایش مسلّم بود که احیای روش پیامبرﷺ سبب می‌شود بین مسلمانان تفرقه و به وجود آید و از فرمانش سرپیچی نمایند و به معاویه بپیوندند.با این همه کشمکش‌ها و پیشامدهای ناگوار و شعله‌ور شدن آتش نبردهای خونین، آن حضرت حاضر نشد از روش پیامبرﷺ عدول نماید.

امام علی‌ؑ به تقسیم بیت‌المال، نگاهی دین‌مدارانه داشت. ایشان پس از تقسیم اموال محل بیت‌المال را جارو می‌کرد، و در آن‌جا دو رکعت نماز می‌خواند، و سپس خطاب به بیت‌المال می‌فرمودند: «روز قیامت برایم گواهی ده که من در تو، مال را از مسلمانان حبس نکردم». (بلاذری، ۱٤۱۷،ج۲،ص ۱۳۳) همچنین آن حضرتؑ می‌فرماید: این مال نه از آن من است و نه از آن تو! بلکه فیء و متعلق به مسلمانان می‌باشد(ابن أبی الحدید، ۱۴۰۴، ج۱۳،ص۱۱) اگرچه فئ به معنی اموالی است که از رهگذر تسلط بر بلاد کفر (از راه جنگ یا متارکه) بدست می آید و در شمار مالیات قرار ندارد، امّا بهر حال در زمره منابع تأمین بیت‌المال و جزء اموال عمومی محسوب می‌شود و حضرت ؑ این اموال را متعلق به همه مسلمین دانسته و اعلام می دارد که مالکیت اموال عمومی از آن شخص حاکم نیست و در نتیجه قهراً چشم پوشی از گرفتن و جمع آوری آن نیز در حیطه اختیار حاکم نیست.

حضرت علی‌ؑ خطاب به کسانی مانند طلحه و زبیر که به توزیع مساوی بیت‌المال اعتراض نمودند سنت پیامبرﷺ[2] را که بر تساوی بود یادآور شدند .(ابن أبی الحدید، ۱۴۰۴،ج ۷،ص ۳۵- ۳۸)

۱. ابن أبی الحدید نقل می‌کند: امام علی‌ؑ در دومین روز حکومت خود خطاب به مردم چنین فرمود: به خواست خدا نزد من بیایید، تا مالی را که پیش من وجود دارد در میان شما تقسیم کنیم، هیچ یک از شما نباید با ما مخالفت کند خواه عرب باشد یا عجم، اهل بخشش باشد یا نباشد... مردم نیز طبق دستور امام برای گرفتن سهم خود نزد او حاضر شدند. امام علی‌ؑ به خزانه دارش فرمود: از مهاجرین آغازکن و آنان را به حضور بطلب و به هریک سه دینار بده، سپس انصار را به حضور بطلب و به آنان نیز هر یک سه دینار بده، و پس از آنها هریک از مردم که حاضر شدند، سرخ پوست باشند یا سیاه پوست، به همین مقدار بده. سهل بن حنیف به اعتراضش برخواست و گفت: این شخص دیروز غلام من بود، و امروز او را آزاد کرده ام به او برابر من می دهی؟ امام علی ؑ فرمود: «هرچه به او دادیم به تو نیز می دهیم». به همهٔ افراد سه دینار داد بی آنکه بین آنها فرقی بگذارد.(ابن أبي الحديد، ١٤٠٤،ج ٧،ص ٣٥-٣٨)

۲. یاران آگاه و فداکار امام علی‌ؑ همچون عمار یاسر، ابوالهیثم تیهان و ... که از اوضاع اطلاع داشتند، به حضور امام علی‌ؑ رفته و به عرض رساندند که: موقتاً انعطاف نشان دهید و برای سران قوم امتیازی قائل شوید تا بر ضد حکومت تو شورش نکنند، و بعضی از فرمانروایان ولایات را گرچه شایسته نباشند بر سر کار باقی بگذارید، اینها رجال قوم هستند نباید ناراحت گردند، ملاحظهٔ آنها را بکنید، تا شما از فرصت استفاده کرده و پایه های حکومت خود را استحکام بخشید، وقتی که فرصت مناسبی پیش آمد، آنگاه نقشهٔ واقعی خود را عملی سازید. امیرمؤمنان در پاسخ آنان در مورد اعتراض به تساوی در صرف بیت‌المال چنین فرمود: «آیا به من دستور می دهید به کسانی که تحت فرمانروایی من هستند ستم کنم تا یارانی گرد آورم، بخدا سوگند تا دنیا وجود دارد و تا ستاره ای دنبال ستارهٔ دیگر حرکت می‌کند این کار را نخواهم کرد، اگر مال از آن خودم بود، آنرا بطور مساوی تقسیم می‌کردم، چه رسد به اینکه مال، مال خداست». آگاه باشید که بخشیدن مال در جای ناروا بریز و بپاش و بیهوده نمودن آن است و اینگونه بخشش بخشنده را در دنیا بالا می برد، ولی در روز رستاخیز پایین می‌کشاند و در پیش مردم او را محترم می‌کند ولی در پیش خدا خوار می‌گرداند، و کسی مال خود را در جای نادرست و نزد نا اهلان نگذاشت مگر آنکه خداوند، شکر آن مال

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

نظارت بر دخل و خرج بیت‌المال و بازخواست کارگزاران

حضرت علی(ع) خطاب به برخی از کارگزاران می نویسد: به من خبر رسیده که کشت زمین ها را، برداشته و آنچه را که می توانستی، گرفته و آنچه در اختیار داشتی، به خیانت خورده ای پس هر چه زودتر، حساب اموالت را برای من بفرست و بدان که حسابرسی خداوند، از حسابرسی مردم، سخت‌تر است.(نامه۴۰) امام علی(ع) خطاب به اشعث بن قیس، ضمن بیان پاره ای از مباحث حکومتی و اهمیت و جایگاه و مسئولیت در برخورد با بیت‌المال، می نویسد: وَفِي يَدَيْكَ مَالٌ مِنْ مَالِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ، وَأَنْتَ مِنْ خُزَّانِهِ حَتَّى تُسَلِّمَهُ إِلَيَّ؛ وَلَعَلِّي أَلَّا أَكُونَ شَرَّ وُلَاتِكَ لَكَ.[1] (نامه ۶)[2]ایشان مصقله بن هبیره شیبانی را بر رعایت نکردن عدالت، توبیخ می‌کند و می نویسد: درباره تو، به من گزارشی داده اند که اگر چنان کرده باشی، خدای خود را به خشم آورده ای و امام خویش را نافرمانی کرده ای. خبر رسید که تو، غنیمت (بیت‌المال) مسلمانان را- که نیزه ها و اسبهایشان، گرد آورده و با ریخته شدن خونهایشان، به دست آمده- به عرب‌هایی که خویشاوندان تو هستند و تو را گزیده اند، پخش می‌کنی! به خدایی که دانه را شکافت و پدیده ها را آفرید! اگر این گزارش، درست باشد، در نزد من، خوار، و منزلت تو، سبک گردیده است. پس حقِّ پروردگارت را، لبیک شمار و دنیای خود را با نابودی دین، آباد مکن که زیانکارترین انسانی. (نامه ۴۳)

آن حضرت دربارهٔ وظایف و مسئولیت‌های حاکم اسلامی، مطالبی بیان می‌کنند، از جمله اینکه نباید جمع آوری بیت‌المال مسلمانان را به دیگران واگذار کند، به‌گونه ای که حاکم، اطلاع و نظارتی بر آن نداشته باشد؛ و برای من، سزاوار نیست که لشکر و شهر و بیت‌المال و جمع آوری خراج و قضاوت میان مسلمانان و گرفتن حقوق درخواست کنندگان را، رها سازم، آنگاه با دسته ای بیرون روم و به دنبال دسته‌ای به راه افتم و چونان تیر نتراشیده در جعبه‌ای خالی به این سو و آن سو سرگردان شوم (خطبه ۱۱۹)

اصلاح الگوی مصرف در استفاده از بیت‌المال

امام علی(ع) در باب اصلاح الگوی مصرف در استفاده از بیت‌المال خصوصا در مورد مسئولین

را بر او حرام کرد. این بخشـــشـــهای نابجا و ناروا، در دل مردم دوســـتی می آفریند اما اگر روزی پیش آمد بدی برای او رخ داد و به یاری آنها نیازمند شد، آنها بدترین و سرزنش کننده ترین یار و دوست خواهند بود. (ابن أبي الحديد، ١٤٠٤،ج ٨ ،ص ١٠٩)

۱. پیش تو، مال هایی از ثروت‌های خدا بزرگ، هســـت و تو، خزانه دار آنها هســـتی، تا به من بســـپاری. امیدوارم برای تو، بدترین زمامدار نباشم.

۲. ابن ابی الحدید، می نویســد، پس از اینکه نامه، به دست اشعث می رسد، ناراحت می شود و در میان مردم سخنرانی می‌کند و می گویــد: «مرا، عثمــان، فرمــاندار آذربایجان کرده و از امام علی، همانگونه که از عثمان پیروی می‌کردم، پیروی خواهم کرد...» دست آخر، اشعث به کوفه آمد و خود را تسلیم مولا علی (ع) کرد.(ابن أبي الحديد، ١٤٠٤،ج١٤،ص٣٣)

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

حکومتی به چند محور اساسی پرداخته‌اند. ایشان بر میهمانی کارگزاران نظام اسلامی نظارت داشتند[1] و احتیاط و سختگیری در استفاده از بیت‌المال داشتند[2]. ایشان در استفاده خویشاوندانشان از بیت‌المال قائل به هیچ تبعیض نسبت به سایرین نبودند و به عدالت رفتار می نمودند. سیره و روش امام علی(ع) نشانگر حساسیت بالا و نگرانی ایشان نسبت به بیت‌المال است[3]. این حساسیت و اهتمام، در حدی است که آن حضرت را رنج می‌دهد و هیچ گاه، حتی دم مرگ، وی را رها نمی‌کند. ایشان در برخورد با متخلفان جدیت داشتند[4] و نسبت به استرداد بیت‌المال از اختلاس‌گران کوتاهی نمی‌کردند[5] و بر این اعتقاد بودند که هیچ چیز نمی تواند حقوق گذشته را باطل کند.

امام علی(ع) با وجود مشکلات سیاسی و جنگهای متعددی که در دوران خلافت او تحمیل شده بود

---

۱. روزی عثمان بن حنیف (استاندار بصره) دعوت فرد ثروتمندی را پذیرفت و سر سفرهٔ رنگین وی نشست. این کارِ عثمان بن حنیف، به امام علی (ع) گزارش شد. آن حضرت، ناراحت شد و ضمن نامهٔ اعتراض آمیزی، مطالب بسیار مهمی را به وی گوش زد کرد. (نامه ٤٥)

۲. آن حضرت به عاملان خود چنین دستور می‌دهد: « قلمها را نازک بگیرید، سطرها را نزدیک هم بنویسید، از چیزهایی که فایده ندارد، احتراز کنید. در القاء معانی میانه‌روی نمائید، از زیاده روی دوری گزینید، زیرا اموال مسلمانان نباید ضرر ببیند و حیف و میل گردد» (مجلسی،۱٤۰۳،ج٤۱ ،ص۱۰۵)

۳. در خطبهٔ ۲۲۴، در مقام تبیین قبح ظلم و دوری از آن و اهتمام به رعایت حقوق مردم در بیت‌المال، می گوید: سوگند به خدا اگر بر روی خارهای سعدان، به سر ببرم و یا با غل و زنجیر، به این سو و آن سو کشیده شوم، خوش تر دارم تا خدا و پیامبرش را، در روز قیامت، در حالی ملاقات کنم که به بعضی از بندگان، ستم، و چیزی از اموال را غصب کرده باشم. (خطبه۲۲۴)

به خدا سوگند برادرم، عقیل، را دیدم که به شدت، تهیدست شده و از من، درخواست داشت تا یک مَن از گندمهای بیت‌المال را به او ببخشم. و پی در پی، مرا دیدار و درخواست خود را تکرار می‌کرد. چون گفته های او را گوش فرا دادم، پنداشت که دین خود را به او واگذار می‌کنم و به دلخواه او، رفتار، و از راه و رسم عادلانهٔ خود، دست بر می دارم. روزی، آهنی را در آتش گداخته به جسمش نزدیک کردم تا او را بیازمایم. پس چونانِ بیمار، از درد فریاد زد و نزدیک بود از حرارت آن بسوزد. به او گفتم: «ای عقیل گریه کنندگان بر تو بگریند! از حرارت آهنی، می نالی که انسانی، به بازیچه، آن را گرم ساخته، اما مرا، به آتش دوزخی می خوانی که خدای جبارش، با خشم خود، آن را گداخته است؟ تو از حرارت ناچیز، می نالی و من از حرارت آتش الهی ننالم؟ (نامه ۲۰)

امام علی(ع) در لحظات آخر عمرش به اهالی مصر دربارهٔ اهتمام و نگرانی نسبت به بیت‌المال، مینویسد: همانا، من، برای ملاقات پروردگار، مشتاق و به پاداش او، امیدوارم، لکن از این اندوهناکم که بی خردان و تبهکارانِ این امت، حکومت را به دست آورند آنگاه مال خدا را دست به دست بگردانند.(نامه ٦۲)

٤. آن حضرت در نامه ای به زیاد بن ابیه چنین نوشت: سوگند راست به خدا اگر به من خبر برسد که تو در اموال مسلمین چیز کم یا زیادی خیانت کرده ای، آنچنان بر تو سخت گیرم که تو را کم مایه و گران پشت و ذلیل و برکنار شده از مقام گرداند»(نامه۲۰)

۵. از جمله روشهای امام علی(ع) نسبت به بیت‌المال، برگرداندن چیزهایی است که از بیت‌المال به غارت رفته است. در خطبهٔ ۱۵، دربارهٔ بیت‌المال تاراج شده می گوید: به خدا سوگند بیت‌المال تاراج شده را هر کجا که بیابم، به صاحبان اصلی آن باز می‌گردانم، گرچه با آن، ازدواج کرده و یا کنیزانی خریده باشند؛ زیرا، در عدالت، برای عموم گشایش است و آن کسی که عدالت، بر او گران آید، تحمل ستم برای او سخت تر است. (خطبه ۱۵)

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

نتیجهٔ سیاست تولید و توزیع ثروت را در مناطقی که تحت تسلّط ایشان بوده، این گونه بیان می‌کند: «ماأصبح بالکوفهِ أحدٌ إلّا ناعماً و إنّ أدناهُم مَنزِلَهً مَن یأکُل البُرَّ و یَجلِسُ فِی الظِّلّ و یَشرَبُ مِن ماءِ الفُراتِ[1]» (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹،ج۲،ص ۹۹) یا در ضمن خطبهٔ ۸۷ می‌فرماید: «... و ألبَستُکُمُ العافِیَهَ مِن عَدلی».[2] (ابن أبی الحدید، ۱٤۰٤،ج۲،ص۳۷۳) از عدالت خود، لباس عافیت بر تن شما پوشانیدم. در این عبارت، حضرت بیان می دارد به واسطهٔ عدل خود، عافیّت، که به نظر می آید ظهور در بهبود وضعیت معیشت مردم دارد، را برای آحاد جامعه به ارمغان آورده است. در این بیان، امام(ع) از فعل ماضی استفاده کرده است که نشان می‌دهد، به واسطهٔ عدالت و توزیع عادلانه ثروت این عافیت و بهبود در وضعیت معیشت عموم حاصل شده و نتیجه داده است. نگاه حضرت علی(ع) به مفهوم عدالت، نه نگاه محافظه کارانه و انطباق با وضع موجود و نه نگاه صرف مساوات گرایانه بود. انطباق پاداش های اجتماعی و مادی برحسب تلاش فردی، ارج نهادن حاکم عادل به شایستگی های افراد، و رفع حداقل نیاز همه افراد جامعه در عین پذیرش خلقت برابر انسان‌ها در نگاه حضرت به عدالت وجود داشت (معمار، ۱۳۹۳،ص۴۷).

اختصاص بیت‌المال به فقرا در زمان خلافت امام علی(ع)

در صحیحهٔ حمّاد نیز آمده است : «امام وارث کسی است که وارث نداشته باشد، (چون) مخارج کسی را که راهی برای اعاشه ندارد، بر عهده می‌گیرد». (حر عاملی، ۱۴۰۹،ج۹،ص۵۲۴) اصولاً مبنای مقرّرات اسلامی بر طرفداری از نیازمندان و بینوایان و رفع احتیاجات ایشان است، و مانع از آن است که اختلافات طبقاتی به وجود آید و یک طبقه از بندگان خدا در محرومیّت و رنج به سر برند؛ لذا پیامبر(ص)، در هنگام تقسیم غنائم فرمود: «کسانی که بی نیازند، غنایم را به ضعیفان (و نیازمندان) برگردانند». (أبو عبید، بی تا،ج ۲،ص ۲۳۱) ابوصالح سمّان گفت: «علی(ع) را دیدم که وارد بیت‌المال شد و در آن جا مالی را مشاهده کرد. آن گاه فرمود: این مال این جا است و حال آن که مردم نیازمندند بلافاصله دستور داد که آن را بین مردم تقسیم کنند. پس از آن فرمود که بیت‌المال را جارو کنند و آب بپاشند. و در آن (به شکرانهٔ این عمل شایسته) نماز گزارد».(بلاذری،۱۴۱۷،ج۲،ص۱۳۳)

ابوبکر عطایای بیت‌المال را به طور مساوی بر مردم تقسیم می‌کرد و می‌گفت: «کسی که در اسلام فضیلت و امتیازی دارد، از خداوند پاداش خواهد گرفت و ما را به آن کاری نیست و ما باید در تقسیم عطایا نسبت به همه روش یکسان داشته باشیم». خلیفهٔ دوم این رویه را تغییر داد و بر طبق فضیلت و سابقهٔ

---

۱. درکوفه کسی نیست که در رفاه به سر نبرد، حتی پایین ترین افراد نان گندم می خورند و سرپناه دارند و از آب فرات می آشامند.
۲. از دادگری خود لباس عافیت بر شما پوشانیدم.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

اسلام و خویشاوندی رسول خدا ﷺ عطایا را تقسیم می نمود. امّا هنگامی که امام علی ؑ زمام امور را به دست گرفت، سنّت رسول خدا ﷺ را احیا فرمود[1] و همهٔ نیازمندان را به گونه‌ای یکسان از عطایا بهره مند ساخت. و این راه و روشی بود که رسول خدا ﷺ آن را ترسیم کرده بود. و قرآن مجید نیز مردم را به همین امر توجّه داده است[2].

تحلیل و بررسی دیدگاه ها

از جمله دسته بندی هایی که برای توزیع درآمدهای ناشی از منابع بیت‌المال وجود دارند می توان به این دسته بندی زیر اشاره کرد:

۱- همهٔ گروه‌های درآمدی جامعه به‌طور یکسان از بیت‌المال سهم می‌برند.

۲- همهٔ گروه‌های درآمدی جامعه به‌طور متفاوت و غیریکسان به نفع طبقات بالای جامعه از بیت‌المال سهم می‌برند.

۳. همهٔ گروه‌های درآمدی جامعه به‌طور متفاوت و غیریکسان به نفع طبقات پایین جامعه از بیت‌المال سهم می‌برند.

۴. فقط طبقات پایین جامعه از بیت‌المال سهم می‌برند.

۵. فقط طبقات بالای جامعه از بیت‌المال سهم می‌برند.

۶. ابتدا گروه‌های جامعه به تفاوت از بیت‌المال سهم می‌برند، و بعد از آن تمام گروه‌ها به‌طور یکسان از بیت‌المال سهم می‌برند. (عاملی، ۱۳۹۲،ص۷۹)

در تحلیل این چند دیدگاه باید گفت که در دیدگاه اول، یعنی اینکه همهٔ گروه‌های درآمدی جامعه به‌طور یکسان از بیت‌المال سهم می‌برند، تا اندازه زیادی صحیح به نظر می‌رسد، کما اینکه بزرگانی همچون صاحب جواهر و شیخ انصاری از فحوای تعریفی که از عدالت می‌کنند به نظر می‌رسد که به این دیدگاه قائل شده‌اند. (نجفی، ۱٤۰٤،ج ۱۳،ص۲۸۰ و انصاری، ۱٤۱۱،ج۱،ص۱۷۲) در دفاع از این نظر

---

۱. امام علی ؑ در نامه ای که به مالک اشتر نوشت، چنین توصیه کرد: «خدا را، خدا را نسبت به طبقهٔ (تهیدست و) پایین اجتماع همان بینوایان و نیازمندان و گرفتاران در سختی که هیچ چاره ای ندارند؛ زیرا در این طبقه نیازمندانی هستند که نیاز خود را اظهار می‌کنند و برخی از ایشان اظهار فقر نمی نمایند (و فقر خود را پوشیده می دارند). حق خدا را که تو را نگهبان حق خودش قرار داده، دربارهٔ ایشان مراعات کن. قسمتی از بهره های املاک خالصهٔ (دولتی) را، در هر شهر (و دیار) برای ایشان قرار بده ... . و به یتیمان و سالخوردگان که چاره ای ندارند و خویشتن را در معرض درخواست واقع نمی سازند، رسیدگی کن. این کارها بر حکمرانان گران (دشوار) است و حق همیشه تلخ است». (نامه۵۳)

۲. در ذیل به ذکر اَدلّه ای در این زمینه ارائه میگردد.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

باید چند نکته را مد نظر قرار داد:

اول: بایستی شرایط اقتصادی زمان حضرت علی(ع) و نابسامانی های به وجود آمده در بیت‌المال از زمان عثمان را مد نظر قرار داد، درست است که آن حضرت تاکید بسیاری بر تقسیم مساوی بیت‌المال داشتند ولی با دقت در فحوای فرمایشات حضرت در اولین سخنانشان پس از خلافت[1] (خطبه/ ۳) روشن می‌شود که این تاکید شدید بر توزیع مساوی بیت‌المال فقط در جهت برچیدن سنت غلط تفاضل بود، که از بدعت‌های به جا مانده از دوره عمر بود که در زمان عثمان نیز بدون تدبیر افزایش یافته بود.

دوم: به نظر می رسد هدف آن حضرت از تقسیم مساوی بیت‌المال ایجاد نوعی شوک به جامعه و ساختار شکنی در جهت جلوگیر ی از دریافت‌های نجومی زمان عمر و عثمان و بازگرداندن اذهان مردم به سیره پیامبر(ص) در توزیع بیت‌المال بوده است. همان طورکه آن حضرت خطاب به کسانی مانند طلحه و زبیر که به توزیع مساوی بیت‌المال اعتراض نمودند سنت پیامبر(ص) را که بر تساوی بود یادآور شدند. (ابن أبی الحدید، ۱۴۰۴، ج۷ ،ص۳۵ – ۳۸)

سوم: باتوجه به مدت پنج ساله حکومت علوی به نظر می رسد مقصود حضرت در ابتدا مبارزه با اختلاف شدید طبقاتی و اشرافی گری عرب و تفوق عرب بر عجم و دیگر فضایل (واهی که باعث تفاوت در برخورداری از بیت‌المال شود) در دریافتی های بیت‌المال بوده و سپس ایجاد نوعی رفاه عمومی در سطح جامعه وکشیدن طبقه ضعیف و محروم جامعه به سطحی نسبی ای از درآمد و رفاه بوده است. (ابن أبی الحدید، ۱۴۰۴، ج۶،ص ۳۷۳ و مجلسی، ۱۴۰۳، ج۴۰،ص۳۲۷)

چهارم: تداوم در توزیع مساوی بدون در نظر گرفتن معیارهایی همچون نیاز، کار و کارایی و مصلحت و..... دارای اشکالات بسیاری است.(حسینی، ۱۳۹۶،ص۸۰)

ضعف دیدگاه دوم و پنجم، با توجه به مطالبی که تا اینجا گفته شد، آشکار گردید از این رو نیازی به اعاده مطلب نیست. دیدگاه سوم و چهارم(در یک نگرش سطحی) خالی از قوت و دلایل معتبر می‌باشند و مطالب بسیاری ذکر شد، که نشان دهنده اولویت نیازمندان در برخورداری از بیت‌المال بوده و یا حتی ممکن است اختصاص بیت‌المال به آنان برداشت شود، این مطالب عبارت بودند از:

۱. رسول خدا فیء بنی النضیر را بر مهاجران تقسیم نمود، چون در فقر و عسرت به سر می بردند و فقط، دو نفر از انصار را که اظهار تنگدستی نمودند، از آن مال برخوردار نمود. (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۵ ،ص ۲۱۵ و ماوردی، بی تا،ص۲۵۵)

---

۱. کِظَّهِ ظالِمٍ وَ سغبِ مَظلُومٍ»

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۲. در سورهٔ «حشر» پس از آن که فیء بنی النضیر ذکر شده، فرموده است: (لِلفُقَراءِ المُهاجِرینَ الَّذینَ أُخرِجوا من دیارِهِم ...)(قرآن کریم۵۹: ۸) از این آیه فهمیده می‌شود که فیء و اموال عمومی ابتدا باید در جهت برطرف کردن فقر و فاصله طبقاتی اقشار نیازمند جامعه باشد.

۳. رسیدگی خاص پیامبرﷺ و امیرالمُؤمنین‌علیه‌السلام به طبقه نیازمند جامعه که در سیره نشان دهنده توجه خاص شارع مقدس به تامین نیازمندان در وهله اول است. (بلاذری، ۱۳۳۷،ص ۲۹)

۴. یکی از سیاستهای کلی امیرالمُؤمنین‌علیه‌السلام که در ابتدای شروع به کارشان بیان نمودند ویکی از علل اصلی قبول خلافت توسط ایشان،مبارزه با فاصله طبقاتی و فقر شدید نیازمندان بود(خطبه۳)

در پاسخ این دلایل باید گفت:

در مواردی بسیاری وجود دارد که پیامبر اکرمﷺ (بنابر مصلحت) بیت‌المال را بین ثروتمندان (به جهت تالیف قلوب) تقسیم نمودند. (ابن حیون، ۱۴۰۹،ج۱،ص ۳۱۷ و واقدی، ۱۴۰۹،ج ۳،ص۹۴۴) و یا بر اساس کارایی در جنگ ها سهم سواره را دو برابر پیاده می پرداختند. (ماوردی، بی تا،ص۲۵۶) در بحث اقطاعات نیز پیامبر اکرمﷺ به معیار کارایی و قدرت بهره برداری افراد نظر داشتند، بنا براین اختصاص یا اولویت بهره مندی از بیت‌المال، منحصر در نیاز مستمندان و فقرا نیست.

از طرف دیگر آیه هشتم سوره حشر که در اینجا ذکر شده است حصر را نمی رساند چون باتوجه به آیه قبل آن روشن می‌شود که خداوند در مقام بیان گروه هایی است، که از اموال فیء سهم می برند و یک گروه از این گروه ها، فقرای مهاجرین می‌باشند.

و از طرف دیگر سیاست کلان اقتصادی پیامبر و حضرت علی‌علیه‌السلام فقط اختصاص یا اولویت دادن بیت‌المال به فقرا نبوده است بلکه ایشان هدفی والاتر را جستجو می‌کردند که خود دارای چند جنبه است ۱- مبارزه با فقر ۲- پیشگیری (در زمان پیامبرﷺ) و درمان اختلاف و شکاف طبقاتی در جامعه اسلامی(در زمان امیرالمُؤمنین‌علیه‌السلام) ۳- گسترش عدالت اجتماعی و استفاده بهینه از منابع بیت‌المال و در نهایت برقراری مساوات بین همه مسلمین و بدین جهت بوده که پیامبر اکرمﷺ در هر موقعیتی معیار متناسب با توزیع همان موقعیت را مورد توجه قرار می‌دادند، با اینکه فقر و نیازمندی همواره در گوشه‌ای از جامعه وجود دارد، و این اختیار نشان دهنده انعطاف امر توزیع با توجه به شرایط زمان و مکان دارد و به نوعی ،منطقه الفراغی[1](صدر، ۱۴۱۷،ص ۳۸۰) هست که دست حاکم اسلامی را برای هرگونه تصرف مدبرانه و کارشناسانه‌ای باز می‌گذارد تا با در نظر گرفتن عمومات ادله و مصالح جامعه اقدام کند.

۱. منطقةُ الفِراغ، نظریه‌ای است در فقه شیعه که از وجود قلمروی فاقد حکم شرعی در دین خبر می‌دهد.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

دیدگاه منتخب نگارنده عبارت است از اینکه ابتدا گروه‌های جامعه به تفاوت از بیت‌المال سهم می‌برند، و بعد از آن تمام گروه‌ها به‌طور یکسان سهم می‌برند- بایستی گفت با دقت در سیره نبوی و علوی و نحوه توزیع بیت‌المال توسط ایشان و با در نظر گرفتن اوضاع و احوال زمان هریک از آن دو بزرگوار این دیدگاه دقیق تر و صحیح تر به نظر می رسد؛ زیرا همانطور که گفته شد وجود مبارک پیامبر اکرمﷺ در صدر اسلام و روزهای نخستین تشکیل جامعه اسلامی در مدینه هر مالی که به دستشان می رسید بی درنگ توزیع می نمودند و در این توزیع مساوات را سرلوحه کار خویش قرار می دادند و همواره هدف خود را حمایت از بیچارگان در برابر زورمندان و بر طرف کردن تمام تبعیضات و امتیازات موهوم و برقراری تساوی در برخورداری از حقوق عمومی بیان می نمودند. (ابن أبی الحدید،۱۴۰۴، ج ۱۴،ص۱۶۶)

با اندک تأملی در تاریخ آن دوره و فقر و نیاز شدید مسلمانان (مخصوصا مهاجران) از یک سو و از سوی دیگر یکسانی و برابری همه اقشار جامعه اعم از کشاورز و دامدار و .... در برخورداری از ثروت‌ها، دلیل این روش توزیعی از سوی پیامبر اکرمﷺ روشن می‌شود. کما اینکه مشاهده می‌شود، اندکی بعد از این دوران پیامبر اکرمﷺ بعد از جنگ با یهودیان بنی قینقاع (طبری،۱۳۷۵، ج۳،ص۹۹۸) به دستور خداوند (قرآن کریم۸: ۴) اقدام به کسر خمس از غنائم جنگی و تفکیک قائل شدن بین اموال بدست آمده در اثر جنگ (مفتوحه عنوه) یا در اثر صلح (فیء) شدند، و از این دوران به بعد بود که هزینه کردهای بیت‌المال جهت دار شد و معیارهایی مانند نیاز (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۵ ،ص ۲۱۵ و ماوردی، بی تا: ۲۵۵) و کار (ماوردی، بی تا،ص ۲۵۶) و مصلحت (ابن حیون، ۱۴۰۹، ج ۱ ،ص ۳۱۷) وارد عمل شد، هرچند که همواره معیار تساوی سرلوحه کار ایشان بود و مقدار بسیاری از اموال بیت‌المال که مصرف مشخص دارند برای نیازمندان هزینه می‌شد.

در واقع نکته‌ای که از عملکرد نبی اکرم در بیش از دو دهه حکومت و زعامت برداشت می‌شود این است که ایشان در صدد رشد اقتصادی همگون جامعه در همه عرصه ها اعم از فرهنگی و نظامی و صنعتی و کشاورزی و....بودند، و این رشد را معطوف به یک قشر خاص نیز نمی‌کردند و خواهان رشد همه اقشار جامعه بودند و به شدت از تمرکز ثروت و ایجاد فاصله طبقاتی پرهیز می‌کردند.

همچنین با بررسی اوضاع و احوال و شرایطی که امیرالمُؤمنینؑ به خلافت رسیدند می‌توان گفت که همان روش توزیعی پیامبر اکرمﷺ در این دوره نیز مورد عمل قرار گرفته است؛ زیرا طبق روایات رسیده از معصومینؑ آن حضرت همواره در سلوک زندگی دنیوی و اخروی شان پا جا پای رسول

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

اکرمﷺ می‌گذاشتند[1] هرچند بنابر اقتضائات زمانی تفاوتی در این میان وجود دارد که باید مورد توجه قرار داد و آن اینکه:

۱. حکومت علی(ع) در سال ۳۵ هجری و بعد از ۲۵ سال خانه نشینی حضرت بود، واین فاصله زمانی طولانی بین حکومت ایشان حکومت پیامبر اکرمﷺ خود موجبات تغییرات بسیار در خیلی از رویه های فرهنگی و معاش و اقتصاد و صنعت و.... که در زمان رسول اکرمﷺ متداول بوده، می‌شود.

۲. مبنای عمر و عثمان بر تفاضل بود(المقریزی، ۱۴۱۸،ج۱،ص۱۷۶) که این امر شرایط را برای حضرت امیر(ع) بسیار سخت کرده بود، و مبارزه با این ساختار و فرهنگ غلط، وقت و انرژی بسیاری از آن حضرت گرفت و تقریباً بیشتر ایام خلافت ایشان در راه جنگ ها و مناقشات بر سر امحاء این سنت اشتباه دو خلیفه قبل سپری شد.

۳. در اثر این تفاضل و سیاست‌های اقتصادی زمان عثمان، شکاف طبقاتی عجیبی بین مسلمانان به وجود آمده بود، مخصوصا نظام سرمایه داری و زمین داری و زمین خواری وسیعی که به وجود آمده بود و جمع کردن ابعاد وسیع این فساد زمان بسیاری را می طلبید. (طه حسین، ۱۳۶۸،ج ۱ ،ص ۱۱۰)

۴. تفاوت ظاهری در روش توزیعی پیامبر اکرم و امام علی(ع) به واسطه سطوح درآمدی و ثروت در ابتدای اسلام بوده است.

باید توجه داشت که کشورگشایی های عمر و فتح سرزمین های مفتوح العنوه درآمد سرشاری را نصیب جامعه مسلمین کرده بود و این امر باعث ارتقای سطح عمومی جامعه از جهت مالی شده بود.

۵. مدت حکومت امام علی(ع) بسیار کوتاه بود (کمتر از ۵ سال) که بیشتر آن هم صرف جنگ شد.

با تمام این تفاوت‌هایی که بین حکومت علوی و نبوی وجود داشته است، باز هم امام علی(ع) در کار خود موفق بود و توانست دست‌های بسیاری را از بیت‌المال کوتاه کند؛ اموال بسیاری را همانطور که در ابتدای بدست گرفتن قدرت وعده داده بودند برگرداند، و تا حدودی رفاه نسبی را به طبقه محروم و ضعیف جامعه بازگرداند (مجلسی، ۱۴۰۳،ج۴۰،ص۳۲۷) و حتی اگر حکومت ایشان چند سال بیشتر طول می‌کشید یا ایشان قبل از عثمان و افتادن قدرت به دست امویان به حکومت می رسیدند، مسیر اسلام و جامعه اسلامی به سوی انحطاط و طاغوت و نظام اشرافی گری و فئودالیسم منحرف نمی‌گردید.

نکته دیگری که باید به آن توجه داشت این است که بنابر تقسیم بیت‌المال به بیت‌المال حاکم اسلامی و بیت‌المال عموم مسلمین هریک از منابع بیت‌المال تحت قواعد و مقررات خاصی قرار می‌گیرد و نسبت به

---

۱. کان یحذو حذو الرسول صلی الله علیه و آله و سلم (دعای ندبه)

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

توزیع خاص یا عام و مساوی یا متفاوت آن تعیین تکلیف می‌شود.

بنابراین با توجه به نوع درآمدها، در صدر اسلام؛ توزیع آن نیز متفاوت بوده و در واقع درآمدهایی که توسط پیامبر ﷺ و امیرالمُؤمنین علیه‌السلام بصورت مساوی بین همگان توزیع می‌شده استحصال شده از منبع جزیه یا خراج و مقاسمه بوده که به عموم مسلمین تعلق دارد و به بیت‌المال عمومی مسلمانان واریز می‌شود، (و رعایت مساوات در توزیع آن‌ها ضروری است) با این تفاوت که میزانِ این درآمدها در زمان پیامبر ﷺ ناچیز و کم و در زمان حکومت امیرالمُؤمنین علیه‌السلام با توجه به کشورگشایی های زمان عمر بسیار زیاد بوده است.

ولی عمده درآمد بیت‌المال در زمان ما، از محل فروش بنزین و دیگر فرآورده‌های نفتی به قیمت غیر یارانه‌ای در بازارهای داخلی حاصل می‌شود؛ و این فرآورده‌ها نیز از نفتِ مستخرج از چاه‌های نفتی به دست آمده‌اند که این معادن جزء معادن باطنی بوده و طبق نظر فقیهان شیعه (طوسی، ۱۴۰۰،ص ۴۱۹ و نجفی، ۱۴۰۴،ج۱۶ ،ص۱۲۹) در زمره انفال و تحت مالکیت امام (بیت‌المال حاکم اسلامی) قرار می‌گیرند، از سویی مصارف انفال در شرع مقدس مشخص نشده و به صلاح دید امام علیه‌السلام یا نائب وی (ولی فقیه) واگذار شده است؛ بنابراین می‌توان ادعا کرد، پرداخت متفاوت منابع درآمدی از ناحیه انفال به لحاظ فقهی فاقد اشکال است. در حقیقت پرداخت بیت‌المال در این قسمت (انفال) منطقةالفراغی (صدر، ۱۴۱۷،ص۳۸۰) است که حاکم اسلامی با توجه به شرایط زمان و اقتضائات جامعه اسلامی و سیاست‌های داخلی و خارجی و عمومات ادله و مقررات اسلامی نسبت به توزیع آن بر اساس یکی از تقسیمات شش گانه مزبور یا حتی صلاح دیدی خارج از آن‌ها اقدام می نماید.

نتیجه گیری

توزیع عادلانه بیت‌المال از پرتنش ترین و بحث برانگیزترین مباحث اقتصادی مطرح در سطح جامعه بوده که بررسی و تحلیل نگاه اقتصادی الگوی تمام عیار عدالت، امام علی علیه‌السلام می تواند راهگشای دولتمردان حکومت اسلامی در جهت برخورد عادلانه و عالمانه با مسائل مطروحه در این زمینه باشد. در خصوص نحوه توزیع بیت‌المال دیدگاه های متفاوتی در طول تاریخ اسلام مطرح شده است. برخی بر این اعتقاد هستند که تمامی مسلمانان بر مبنای تشابه، حق دریافت بیت‌المال را دارند و برخی دیگر بر این باورند که توزیع بیت‌المال بر مبنای تشابه و تساوی نیست بلکه متناسب با شرایط جامعه و مردم در راستای اجرای عدالت ضابطه تقسیم بیت‌المال ممکن است تفاوت داشته باشد. امام علی علیه‌السلام هرچند برای مدت کوتاهی زمامدار جامعه اسلامی بوده اند، ولی با علم بی نظیر خود توانستند جامعه فاسد را نجات داده و

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

همچون اولین حاکم اسلامی، پیامبر اکرمﷺ، هزینه کردهای بیت‌المال را جهت دار کنند، به طوری که در صدد رشد اقتصادی همگون جامعه در همه عرصه ها بودند، و این رشد را معطوف به یک قشر خاص نکرده، بلکه خواهان رشد همه اقشار جامعه بوده و به شدت از تمرکز ثروت و ایجاد فاصله طبقاتی پرهیز کردند، در این راستا ابتدا با معیار کار، نیاز و مصلحت، سهام را می پرداختند و سپس تمام گروه‌ها به طور یکسان از بیت‌المال سهم می‌بردند. دلیل چنین رفتاری از امام علی‌علیه‌السلام در تقسیم بیت‌المال آن بوده است که بتواند شیوه نادرست خلفای قبلی را برهم زند و با ایجاد شوک به جامعه و ساختارشکنی از پرداخت حقوق های نجومی پیشگیری به عمل آورد و ضمن مبارزه با اختلاف شدید طبقاتی به ایجاد رفاه عمومی کمک نمایید. لذا در شیوه توزیع بیت‌المال مدنظر امام علی‌علیه‌السلام در راستای عدالت توزیعی، عنصر زمان و مکان دخالت داشت است و اگر تفاوتهای در تقسیم بیت‌المال مشاهده می‌شود بدین خاطر است.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

منابع

. ***قرآن کریم***

نهج‌البلاغه ، ۱۴۱۴ ق، محمد بن حسین شریف الرضی، محقق: صبحی صالح، قم: انتشارات هجرت.

۱. ابن أبی الحدید، عبد الحمید، ۱۴۰۴ق، ***شرح نهج‌البلاغه***، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.

۲. ابن حیون، نعمان، ۱۴۰۹ق، ***شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار*** ﷺ، قم: جامعه مدرسین.

۳. ابن سعد، ابوعبدالله محمد، ۱۳۷۴ش، ***الطبقات الکبری***، مترجم: محمود مهدوی دامغانی، تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه.

۴. ابن شهر آشوب مازندرانی، ابوجعفر محمد بن علی، ۱۳۷۹ ق، ***مناقب آل أبی طالب*** ﷺ، قم: انتشارات علامه.

۵. أبو عُبید، قاسم بن سلام، بی تا ،***کتاب الأموال***، بیروت: دار الفکر.

۶. اجتهادی، ابوالقاسم، ۱۳۶۳ ش، ***بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوران اموی***، چاپ اول، تهران: انتشارات سروش.

۷. انصاری، مرتضی، ۱۴۱۱ق، ***المکاسب المحرمه و البیع و الخیارات*** (ط-القدیمه)، قم: منشورات دار الذخائر.

۸. المقریزی، تقی الدین، ۱۴۱۸ق، ***المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط والآثار***، بیروت: دار الکتب العلمیه.

۹. بلاذری، احمد بن یحیی ،۱۳۳۷ ش، ***فتوح البلدان***، مترجم: محمد توکل،تهران: نشر نقره.

۱۰. بلاذری، احمد بن یحیی،۱۴۱۷ق، ***أنساب الأشراف***، بیروت: دار الفکر.

۱۱. ثقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد، ۱۳۵۳ش، ***الغارات***، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

۱۲. حر عاملی، محمد حسن: ۱۴۰۹ق، ***وسائل الشیعه***، قم: مؤسسه آل البیت ﷺ.

۱۳. رحیمی فر، مهری؛ دایی، بابک، ۱۳۸۲ ش، ***چگونگی بهبود توزیع یارانه‌ای پرداختی کشور در راستای حمایت از اقشار آسیب پذیر***، تهران: وزارت امور اقتصادی و دارایی.

۱۴. صدر، سید محمد باقر، ۱۴۱۷ ق، ***اقتصادنا***، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

۱۵. طبری، محمد بن جریر، ۱۳۷۵ش، ***تاریخ الطبری***، ترجمه: ابو القاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.

۱۶. طوسی، محمد بن حسن ، ۱۴۰۰ق، ***النهایه فی مجرد الفقه الفتاوی***، بیروت: دارالکتب العربی.

۱۷. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، ۱۴۰۷ ق، ***الخلاف***، قم: دفتر انتشارت اسلامی.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۱۸. طه حسین، ۱۳۶۸ ش، ***انقلاب بزرگ***، مترجم: شهیدی، تهران: موسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی.
۱۹. قرشی، علی اکبر، ۱۴۱۲ق، ***قاموس قرآن***، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ق، ***الکافی***، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۲۱. ماوردی، علی بن محمد، بی تا، ***الأحکام السلطانیه***، القاهره: دار الحدیث.
۲۲. مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ ق، ***بحار الأنوار***، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
۲۳. نجفی، محمدحسن، ۱۴۰۴ ق، ***جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام***، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۴. واعظی، احمد، ۱۳۹۳ ش، ***نقد و بررسی نظریه های عدالت***، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۲۵. واقدی، محمد بن عمر، ۱۴۰۹ ق، ***المغازی***، بیروت: مؤسسة الأعلمی.
۲۶. هاشمی خویی، میرزا حبیب الله؛ و دیگران، ۱۴۰۰ق، ***منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه***، تهران: مکتبه اسلامیه.
۲۷. یعقوبی، احمد، ۱۳۷۱ش، ***تاریخ الیعقوبی***، مترجم: محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۲۸. *مقالات*

۲۹. احمدی، سید جواد، ۱۳۹۱ش، معیار عدالت توزیعی و نسبت آن با انصاف و برابری با تأکید بر اخلاق حکومتی امام علی(ع)، ***پژوهش نامه اخلاق***، ۵(۱۸)، ص۵۳-۷۶.
۳۰. دلشاد تهرانی، مصطفی، حامی، مژگان، ۱۳۹۵ش، آسیب‌شناسی عملکرد خلفای سه گانه بر اخلاق اجتماعی مسلمین با تکیه بر نهج‌البلاغه، ***فصلنامه النهج***، ۱۴(۴۹)، ص ۲۲-۷.
۳۱. عاملی، سید احمد، پاییز ۱۳۹۲ش، «اصل مساوات و اصول الگوی اسلامی نظام توزیع». ***پژوهشهای اجتماعی اسلامی***، ۱۹(۹۸)، ص۶۳-۹۰.
۳۲. معمار, ثریا، ۱۳۹۳ش، تحلیل جامعه‌شناختی مفهوم عدالت از دیدگاه حضرت علی(ع)، ***فصلنامه علمی شیعه شناسی***، ۱۲(۴۷)، ۴۷-۷۸.

Archive of SID.ir